

ISSN: 2788-9718 (online)

ISSN: 1814-6961 (Print)

Отан тарихы
Отечественная история
History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2024. № 27 (2)

Редакция

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: kabulzia@rambler.ru Тел.: +77014070164

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Редакциялық алқа

Аяған Бүркітбай Фелманұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары (Астана, Қазақстан) Scopus Author ID: 5865559700; ORCID

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының тарихи материалдарды зерттеу жөніндегі Республикалық орталығының директоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Мемлекет тарихы институтының директоры (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Әжіғали Серік Ескендірұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Шығыс елдері архитектурасы Халықаралық академиясының корр.-мүшесі; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Әлімбаев Нұрсан, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Вильмено Анне-Мари, антропология докторы, Лувен католик университетінің профессоры (Лувен, Бельгия); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, эксперименталды археология ғылыми-зерттеу лабораториясының ғылыми қызметкері, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Margulan Centre, «YMAI» Халықаралық ғылыми-зерттеу лабораториясының жетекшесі (Қазақстан – Украина); ORCID

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қыпшақтану Халықаралық институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушқумбаев Айболат Қайырсыямұлы, тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, антропология докторы, профессор (Сеул, Корея); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александер, PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Оксфорд, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Археология докторы, профессор, "Биоархеология" ғылыми орталығының жетекшісі, Вильнюс университеті. Вильнюс қ., Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, арабист, профессор, ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Стамбул, Түркия); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Мұқтар Әбілсейіт Қапизұлы, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Оно Рюосукэ, тарих ғылымдарының докторы, Васеда университетінің антропология (Токио, Жапония);

Отенова Гульфира Елубаевна, Тарих ғылымдарының докторы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры Павлодар қ., Қазақстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, археология ғылымдарының докторы, профессор, археология және тарих департаменті, Эксетер университеті (Эксетер, Ұлыбритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Өмер Құл, әлеуметтік ғылымдар докторы, Стамбул университетінің профессоры (Стамбул, Түркия); ORCID

Петер Финке, PhD, Макс Планк атындағы Институтының профессоры, Цюрих университеті (Цюрих, Швейцария); Scopus Author ID: 55124700300

Садвокасова Закиш Төлеханқызы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Италияның Болонья Ғылым Академиясының мүше корреспонденті, ҚР Ұлттық музейінің физикалық антропология лабораториясының меңгерушісі (Астана, Қазақстан); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Уяма Томохико, PhD, Хоккайдо университетінің Славян-Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Саппоро, Жапония); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Жауапты редактор

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы

Ғылыми редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Әбікей Арман Мұратұлы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

Редакция

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан). E-mail: kabulzia@rambler.ru; Scopus Author ID: 56195670100; ORCID.

Члены редакционной коллегии

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института Истории государства РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Ажигали Серик Ескендрович, доктор исторических наук, профессор, Главный научный сотрудник, почетный заведующий отделом этнологии и антропологии Института Истории и этнологии (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Абусейтова Меруерт Хуатовна, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук РК; директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Алимбай Нурсан, кандидат исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Аяган Буркитбай Гелманович, доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства, (г. Астана, Казахстан); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Вильмено Анне-Мари, доктор антропологии, профессор Католического университета Лувен, (Бельгия, Лувен); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Исмагулов Оразак Исмагулович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК, член-корр. Болонской АН (Италия), заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Крупа Татьяна Николаевна, научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории экспериментальной археологии, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Margulan Centre, заведующая Международной научно-исследовательской лабораторией «YMAI» (Казахстан – Украина); ORCID

Кумеков Болат Ешмухамбетович, доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии наук РК; директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Алматы) Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Кушкумбаев Айболат Кайрслямович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник, профессор кафедры регионоведения Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Мионг Сун-ок, доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, Сеул); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Моррисон Александр, PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Мотузаите-Матузевичюте, Гидре, Доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, г. Вильнюс, Литва; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Муктар Абильсеит Капизович, Директор РГКП «Государственного историко-культурного музей-заповедник «Сарайшык», доктор исторических наук, профессор; Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Мунинов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, арабист, профессор; Консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Омер Кул, доктор социальных наук, профессор Стамбульского университета; (Турция, Стамбул); ORCID

Оно Рюосуке, доктор исторических наук, антрополог Университет Васеда (Япония, Токио);

Отепова Гульфира Елубаевна, Доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А. Маргулана. г. Павлодар, Казахстан; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Оутрам Алан, доктор археологии, профессор департамента археологии и истории университета Эксетер (г. Эксетер, Великобритания); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Садвокасова Закиш Тулехановна, доктор исторических наук, профессор; Главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, Алматы); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Уяма Томохико, PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований Университета Хоккайдо (Япония, Саппоро); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, Цюрих); Scopus Author ID: 55124700300

Ответственный редактор

Муканова Гюльнар Кайроллиновна

Научные редакторы

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Абикей Арман Муратович

Мурзаходжаев Куаньш

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Сания Жуматаевна

Editorial Team

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan) E-mail: kabulzia@rambler.ru

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195670100>

Editorial board members

Abil Erkin Amanzholovich, doctor of historical sciences, professor, director of the of the Institute of history of state of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 55801644900; ORCID

Abusseitova Meruert Khuatovna, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Republican information center for studies of the historical materials (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57208107912; ORCID

Alimbay Nursan, candidate of historical sciences, professor; chief researcher of the C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty). Scopus Author ID: 55860087100; ORCID

Ayagan G. Burkhitbay, Professor of History, Deputy Director of the Institute of State History Institute of Republic of Kazakhstan, (Astana, Kazakhstan); Scopus Author ID: 58655559700; ORCID

Azhigali Serik Yeskendirovich, doctor of historical sciences, professor, chief researcher, emeritus head of the department of ethnology and anthropology of the Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57478728700; ORCID

Ismagulov Orazak Ismagulovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Bologna, Italy), head of the physical anthropology laboratory of the National museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 22979625700; ORCID

Krupa Tatiana Nikolaevna, Researcher at the Research Laboratory of Experimental Archaeology, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Margulan Centre, Head of the International Research Laboratory "YMAI" (Kazakhstan – Ukraine); ORCID

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich, doctor of historical sciences, professor, academician of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan; director of the Internal institute of Kypshak studies of the al-Farabi Kazakh national university, professor of Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 57193858171; ORCID

Kushkumbayev Aibolat Kairslyamovich, doctor of historical sciences, chief researcher of the regional studies department of the Gumilev L. Eurasian national university (Republic of Kazakhstan, Astana); Scopus Author ID: 57202775542; ORCID

Morrison Alexander, PhD, professor New College, Oxford (Great Britain, Oxford); Scopus Author ID: 35794760200; ORCID

Motuzaitė-Matuzevičiūtė, Giedre, Professor (Archaeology), Full Professor, a head of Bioarchaeology Research Centre at Vilniaus Universitetas, Vilnius, Lithuania; Scopus Author ID: 25225880890; ORCID

Muktar Abilseit Kapizovich, Director of the State Historical and Cultural Museum-preserve “Saraishyq” - Doctor of Historical Sciences, Professor: Scopus Author ID: 57193092619; ORCID

Myong, Soon-ok, doctor of anthropology, associate professor (Republic of Korea, Seoul); Scopus Author ID: 56720218700; ORCID

Muminov Ashirbek Kurbanovich, doctor of historical sciences, arabist, professor; consultant of the General director on organizational affairs OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul); Scopus Author ID: 56409722900; ORCID

Omer Cul, doctor of social sciences, professor of Istanbul university (Turkey, Istanbul); ORCID

Ono Ryosuke, PhD, anthropologist Waseda University (Japan, Tokyo);

Otepova Gulmira Elubayevna, Doctor of Historical Sciences, Professor Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan; Scopus Author ID: 57194518893; ORCID

Outram Alan, Doctor of archeology, professor, Department of Archaeology and History, University of Exeter (Exeter, UK); Scopus Author ID: 8954776500; ORCID

Peter Finke, PhD, professor of the Max Planck institute, Zurich university (Switzerland, Zurich); Scopus Author ID: 55124700300; ORCID

Sadvokassova Zakish Tleukhanovna, doctor of historical sciences, professor; chief researcher of the C.C. Valikhanov Institute of history and ethnology of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Almaty); Scopus Author ID: 56682843400; ORCID

Uyama Tomohiko, PhD, professor of the Slavic-Eurasian researches Center of Hokkaido University (Japan, Sapporo); Scopus Author ID: 56471951500; ORCID

Vuilleminot Anne-Marie, doctor of anthropology, professor of the Catholic university of Luven, (Belgium, Luven); Scopus Author ID: 36679419300; ORCID

Executive Editor

Mukanova Gulnar

Scientific Editors

Kasymova Didar

Abikey Arman

Murzakhodzhayev Kuanysh

Technical secretary

Zikirbayeva Venera Serikovna

Kopeyeva Saniya

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhы
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 2788-9718 (Online)
Vol. 27. Is. 2, pp. 328-346, 2024
Journal homepage: <https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_2_328-346

ISLAMIC HOLY PLACES IN SOVIET KAZAKHSTAN: ATHEIST ATTACK AND PROPAGANDA

Talgat Zholdassuly¹, Gulnur Baizhanova²

¹Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Philosophy (PhD), Associate professor
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Master in humanities, Senior teacher of the department “Foreign languages and translation”
<https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>. E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2024
© Zholdassuly T., Baizhanova G., 2024

Abstract. *Introduction.* The article elucidates the stance of the Communist Party in Soviet Kazakhstan regarding Islamic sacred sites and the measures taken against them. The state’s stance was unfavorably inclined, attributed to the prevalent atheistic ideology, towards the tradition of religious believers visiting holy places. The Bolsheviks faced a significant challenge in establishing an atheistic society due to the persistence of religious traditions that sustained faith. Despite this obstacle, the Bolsheviks adhered to their atheistic agenda and took actions accordingly. *The purpose and objectives.* The research seeks to uncover and analyze the guiding principles and counter-propaganda strategies employed by the Soviet authorities and the Communist Party in Kazakhstan regarding religion and the tradition of Muslim pilgrimage to Islamic holy places. To assess the state of holy places in Soviet Kazakhstan, evaluating the extent of damage and the sustainability of the aforementioned religious tradition. *Results.* The government made every effort to discourage religious believers from visiting holy places, employing mass propaganda orchestrated by the Communist Party. Certain sacred sites were seized by the state, repurposed for various uses, and attempts were made to establish atheistic museums in some of these locations. Additionally, certain holy places were shut down, and measures were implemented to prevent believers from accessing them. *Conclusion.* Certainly, the communists faced formidable challenges in their pursuit of establishing an atheistic society. The state’s approach to religion and holy places varied across different periods. Individuals, who refrained from visiting holy places during times of heightened attacks, would often revive the tradition when religious policies were relaxed.

Keywords: Islam, Atheism, Ishanism, Islamic holy places, Religious tradition, Propaganda, Religious administration

For citation: Zholdassuly T., Baizhanova G. Islamic holy places in soviet kazakhstan: atheist attack and propaganda // Otan tarikhу. 2024. Vol. 27.No. 2. Pp. 328-346. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_328-346

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ҚАСИЕТТІ ЖЕРЛЕР: АТЕИСТІК ШАБУЫЛ МЕН ҮГІТ-НАСИХАТ

Талғат Жолдасұлы¹, Гүлнұр Нұрымбекқызы Байжанова²

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а.
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Шетел тілдері және аударма БББ-ы
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі,
<https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>. E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2024.

© Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н. 2024.

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада Кеңестік Қазақстандағы коммунистік партияның исламдық қасиетті жерлерге қатысты ұстанымдары мен оған қарсы әрекеттері қарастырылады. Атеистік идеология үстемдік еткен қоғамда дінге сенушілердің қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне байланысты мемлекеттің көзқарасы теріс болғаны белгілі. Атеистік қоғам құруды жоспарлаған большевиктердің жолына дінді өміршең етіп тұрған діни дәстүрлер де үлкен кедергі болды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақстанда кеңестік билік пен коммунистік партияның дінге және мұсылмандардың исламдық қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне деген принциптері және қарсы үгіт-насихатын ашып көрсету және талдау. Кеңестік Қазақстандағы қасиетті жерлердің жағдайын, аталған діни дәстүрдің қаншалықты зиян көргенін және өміршеңдігін саралау. *Нәтижелер.* Қасиетті жерлерге баратын дінге сенушілерді тоқтату үшін мемлекет бар күшін салды. Коммунистік партия тарапынан жаппай үгіт-насихат жұмыстары ұйымдастырылды. Қасиетті жерлердің көпшілігі мемлекеттің қарауына алынып, олар түрлі мақсаттарда қолданылды. Мемлекет қасиетті жерлерде тіпті атеистік музейлер құруға талпынды. Ал, кейбір киелі мекендер жабылып, ол жерге сенушілердің келуіне тосқауыл жасалды. *Қорытынды.* Атеистік қоғам құруға бар күшін салған коммунистерге өз мақсатына жету оңай болған жоқ. Шабуыл қатты болып тұрған кезеңдерде қасиетті жерлерге барып зиярат етуді тоқтатқан халық, дінге қатысты саясат жұмсарған кезеңдерде киелі мекендерді зиярат ету дәстүрін қайта жандандырып отырды.

Түйін сөздер: Ислам, атеизм, ишанизм, исламдық қасиетті жерлер, діни дәстүр, үгіт-насихат, діни басқарма

Дәйексөз үшін: Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н. Кеңестік қазақстандағы исламдық қасиетті жерлер: атеистік шабуыл мен үгіт-насихат // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. 328-346 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_328-346

ИСЛАМСКИЕ СВЯТЫЕ МЕСТА В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ: АТЕИСТИЧЕСКАЯ АТАКА И ПРОПАГАНДА

Талгат Жолдасулы¹, Гулнур Нурымбеккызы Байжанова²

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(д. 28, ул. Айтеке би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора
<https://orcid.org/0000-0002-0976-6075>. E-mail: zholdassuly2018@gmail.com

²Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(д. 28, ул. Айтеке би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель образовательной программы
«Иностранные языки и перевод»
<https://orcid.org/0000-0001-9223-8048>. E-mail: nurymbekkyzygulnur@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2024
© Жолдасулы Т., Байжанова Г.Н., 2024

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются установки Коммунистической партии в советском Казахстане по отношению к исламским святым местам и действия, направленные против них. В обществе воинствующего атеизма отношение государства к традиции посещения священных мест верующими было отрицательным. Большевики столкнулись с большим препятствием в виде религиозных традиций, сохранявшей ислам жизнеспособным. *Цель и задачи.* Раскрыть и проанализировать принципы и контрпропаганду советской власти и Коммунистической партии в Казахстане в отношении религии и традиции паломничества мусульман к исламским святым местам. Дифференцировать состояние святых мест в советском Казахстане, насколько пострадала указанная религиозная традиция и ее жизнеспособность. *Результаты.* Государство приложило все усилия, чтобы воспрепятствовать верующим посещать святые места. Коммунистической партией была организована массовая пропаганда. Некоторые священные места были переданы под контроль государства и использовались для различных целей. Были даже попытки создать атеистические музеи в некоторых святых местах, часть их была закрыта и верующим не разрешалось их посещение. *Заключение.* Коммунистам, которые старались создать атеистическое общество, было нелегко добиться цели. Люди переставали посещать святые места в периоды интенсивных нападков и возрождали традицию посещения святых мест в периоды смягчения религиозной политики.

Ключевые слова: Ислам, атеизм, ишанизм, исламские святые места, религиозная традиция, пропаганда, религиозное управление

Для цитирования: Жолдасулы Т., Байжанова Г.Н. Исламские святые места в советском Казахстане: атеистическая атака и пропаганда // Отан тарихы. 2024. Т. 27. № 2. С. 328-346. (На Каз.). DOI: 10.51943/2788-9718_2024_27_2_328-346

Кіріспе. Зайырлы мемлекет болып құрылған, бірақ атеистік идеология үстемдік еткен Кеңес Одағы тарихында мұсылман халықтардың діні мен дәстүріне едәуір зиян келгені белгілі. Кеңес тарихында бүкіл діндерге, оның ішінде исламға қарсы шабуыл саяси шарттарға байланысты әр кезеңде өзгеріп отырды және әртүрлі деңгейде іске асты. Бірақ исламға бағытталған үгіт-насихат тоқтаған емес. Тарихи деректерден исламға, молда-ишандарға қарсы жаппай тікелей шабуыл 1930 жылдарда өзінің шырқау шегіне жеткені де белгілі. Ол кезеңде қоғамда толықтай пәрменді атеизм

үстемдік құрды. Себебі коммунистік қоғам құру жолында үлкен кедергінің бірі дін болды. Кеңестік көзқарас бойынша дін ортағасырлық феодалдық құрылыстың қалдығы саналса, дінбасылар «қанаушы» тапқа жатқызылды. Сол үшін жаңа кеңес азаматының санасынан «кертартпа» діни түсініктер мен «қанаушы», «паразит» молда-ишандар жойылуы керек болды.

Кеңестер тек исламдық сеніммен ғана емес, мұсылман халықтардың исламмен астасып кеткен сопылық діни дәстүрлерімен де күресті. Соның бірі мұсылмандардың қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүрі еді. Осыған орай бұл зерттеуде Кеңестік Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты мемлекеттің саясатына тоқталатын боламыз. Кеңестік Қазақстандағы сопылыққа (ишанизмге), сопылық дәстүрлерге, оның ішінде әулие культіне және әулие атанған діни тұлғалардың кесенелеріне жасалатын зиярат дәстүріне қатысты коммунистік партияның ұстанымдары мен әрекеттері қандай болды деген сұраққа жауап ізделеді. Исламдық қасиетті жерлерге, қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне және ол жерлерде жасалатын дін ритуалдарға байланысты большевиктердің ұстанымдарын зерттеп талдау жұмыстың негізгі мақсаты мен міндетін құрайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің негізгі материалдарын Қазақстан Республикасы архивтері қорларындағы деректер және естеліктер құрайды. Атап айтқанда Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архивінің (ҚР ОМА) 1711-қоры (КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қазақ Діни культтер істері жөніндегі уәкілетті кеңесі, 1944-1965 ж.ж.) мен 2079 - қорының (КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қазақ КСР-і Дін істері жөніндегі уәкілетті кеңесі, 1966-1974 ж.ж.) құжаттары (есептері, баяндамалары) қолданылды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің (ҚР ПА) 708 - қоры (Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті, 1937-1991 ж.ж.) мен Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві (ҚОМА) Р-808-қорының (ССРО Министрлер Кеңесі жанындағы Қызылорда облысының дін істері жөніндегі уәкілетті кеңесі) деректері (партия қаулылары, хаттамалары) пайдаланылды.

Бұл деректермен бірге, Ресейлік және Қазақстандық архивтердің кітап болып жарияланған тақырыпқа қатысты құжаттары мен материалдары және Түркістан облысы әкімдігінің жанындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі комиссия тарапынан шығарылған жинақтардағы тақырыпқа қатысты құнды деректер де қолданылды (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022). Деректерді қолдану барысында, қолданылған құжаттардың барлығы кеңестік кезеңде идеология аясында жазылған мемлекеттік және партиялық құжаттар екендігі естен шығарылмады. Сондықтан дереккөздерді өңдеуде деректің шынайылық деңгейін анықтау, мәтінді талдау, салыстырмалы талдау және сипаттау зерттеу әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылды. Сонымен бірге, тарих ғылымында қалыптасқан тарихилық, хронологиялық, объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Объективтілік ұстаным қасиетті жерлерге қатысты мемлекет саясатын ашып, ол саясаттың барысы мен салдарын бағалауға мүмкіндік беретін болады.

Талқылау. Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты зерттеулер Кеңестік кезеңдерде де жарық көрді. Оларды жалпы екі топқа бөлуге болады, біріншісін қазақ даласындағы кесенелерді көне тарихи ескерткіш ретінде зерттеген ғалымдардың еңбегі, екіншісі дінге сенуші халық тарапынан қасиетті жер ретінде зиярат етілген киелі орындарға қарсы жазылған атеистік бағыттағы еңбектер. Бірінші топтағы еңбектерде қасиетті жерлер көбіне дінге сенушілердің зиярат ететін орны ретінде емес, ортағасырлық тарихи ескерткіш ретінде зерттелді. Мысалы, қазақ даласындағы ең үлкен қасиетті орын әрі маңызды тарихи ескерткіш Қожа Ахмет Яссауи мавзолейінен мысал келтірер болсақ, 1930 жылы кеңестік тарихшы-археолог М.Е. Массонның

аталған мавзолей туралы шағын еңбегі жарық көрді (Массон, 1930). Бұл аталған маңызды еңбекте мавзолейдің салынуы, салынғаннан кейінгі тарихы, мавзолейдің тарихи-археологиялық сипаттамасы, алғашқы кеңестік кезеңдегі көрінісі, кесененің шейхтары мен Ахмет Яссауи туралы аңыздар жазылған. Сонымен қатар, аталған еңбекте автордың сол кезеңде өзі куә болған кесенені зиярат етушілер мен кесенеді жасалған діни рәсімдер жөнінде жазғандары тақырыпқа қатысты маңызды дерек көзі саналады. Жалпы кеңестік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі бойынша ең үлкен зерттеу және қалпына келтіру жұмыстары 1950-1980 жылдар аралығында жасалаған. Ол жұмыстарды Б.Н. Засыпкин, Т.Ш. Карумидзе, Л.Ю. Маньковская, Б.Т. Тұяқбаева және А.Н. Проскурин секілді реставраторлар мен зерттеушілер жүргізген (Свод памятников, 1994: 276).

Кеңестік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесінің дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуіне және зияратшылардың ол жердегі құлшылықтарына қатысты жазылған екінші топтағы еңбектерде атеистік мазмұн басым. Мысалы сондай еңбектің бірі О. Дастановтың 1967 жылы жарық көрген «Әулиелі» жерлер туралы шындық» атты кітабы (Дастанов, 1967). Аталған еңбек Ахмет Яссауи және ол туралы халық аузындағы сопылық хикаяларға қарсы, қожа-ишандарға, оңтүстік аймақтағы басқа да қасиетті жерлерге және олардың сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы атеистік үгіт-насихат мақсатында жазылған. Бұл мақалада, кеңестік дінтанушы және философия докторы Э.Г. Филимоновтың басшылығымен атеистік идеология жағдайында жазылып, 1983 жылы жарық көрген «Ислам в СССР: Особенности процесса секуляризации в республиках советского Востока» атты еңбек қолданылды (Филимонов, 1983). Бірақ аталған еңбектер атеистік мазмұнда жазылса да, ол жерде келтірілген кейбір мәліметтердің дерек ретіндегі маңыздылығын айта кету қажет. Тек ол мәліметтерді аталған кеңестік авторлар атеистік тұрғыда талдаса, біз объективті тұрғыда талдау жасайтын боламыз. Сонымен қатар мақалада, кеңестік кезеңде партияның бағыт беруімен қасиетті жерлердің зиярат етілуіне және әулиелер культіне қарсы әрекет еткен Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (САДУМ) мүфтиі болған Шамсиддинхан Бабахановтың 1999 жылы жариялаған «Муфтий Зияуддин ибн Эшон Бабахан. Жизнь деятельность» атты еңбегі мен САДУМ құрамында болған Қазақстан қазиятының қазиясы болып қызмет еткен Сәдуақас Ғылманидің «Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары» (Ғылмани, 2013) атты кітабы да қолданылды.

Кеңес Одағы тарағаннан кейінгі дәуірде Батыс елдерінде, Ресейде және Орта Азия елдерінде кеңестік кезеңдегі исламға қатысты сапалы зерттеулер шыға бастады. Оның ішінде кеңестік кезеңдегі исламдық қасиетті жерлерге байланысты тікелей және жанама түрде жазылған еңбектер аз да болса жарық көрді. Мысалы, Ахмет Яссауи мавзолейі туралы тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізген және мавзолейдің тарихи құжаттарын зерттеген Ю.А. Ёлгин (Ёлгин, 2013) мен А.К. Муминовтың (Муминов и др., 2017) зерттеуін айтуға болады. Аталған зерттеулерде мавзолейге қарсы атеистік пропаганда туралы тікелей айтылмаса да, мемлекеттің кесенеге қатысты саясаты мен шешімдері туралы мәліметтер кездеседі. Батыстық зерттеушілердің де кеңестік исламға қатысты көптеген құнды зерттеулерін атап өту керек. Мысалы, зерттеуші Е. Тасар (Tasar, 2017) мен П. Сарторидың (Sartori, Babajanov, 2019) және Привратскийдің (Privratsky, 1998) зерттеулерінде кеңестік биліктің, САДУМ-ның және оның кейбір ықпалды мүшелерінің Қазақстан, Өзбекстан, Тәжістан және Қырғызстан жеріндегі исламдық қасиетті жерлерге байланысты ұстанымы мен көзқарасы жөнінде құнды мәліметтер кездеседі. Одан бөлек аталған мәселеге байланысты бұл мақаламызда қолданылған Орта Азиялық екі зерттеуші Б. Бабаджанов пен Ә.Қ. Муминовтың еңбектерін ерекше атап өткен жөн (Muminov, 2013). Сонымен бірге, САДУМ-ның Өзбекстан жеріндегі қасиетті жерлерге бағытталған саясаты туралы

да мол мәлімет келтірілген өзбек тарихшысы Р.М. Юсуповтың кандидаттық диссертациясы (Юсупов, 2008) мен САДУМ-ның Қазақстандағы қасиетті жерлерге байланысты ұстанымы туралы да тың мәліметтер беретін тарихшы Т. Жолдасұлының зерттеуі (Zholdassuly, 2023) де қолданылды.

Қазақстандық ғалым Ә.Қ. Муминов, Орта Азиядағы қасиетті жерлерді сипаттайтын алғашқы деректер XV ғ. басынан бастап пайда болғанын айтады. Сонымен қатар, қасиетті жерлерге қатысты жазбаша және ауызша әңгімелер заманға сай бейімделіп отырған және ондай әңгімені насихаттаушылар қожалар мен сопылар болып екі топқа бөлінген дейді. Аймақта әулиелердің кесенелерінің шырақшылары да көбіне қасиетті әулет саналатын қожалардан шығып отырған. Сонымен қатар, Орта Азиядағы қасиетті жерлер және ол жерлерге қатысты діни рәсімдер «жергілікті ислам» болып есептеледі. Яғни, Муминовтың ойынша, қасиетті жерлер және олардың рухани мәдениеті Орта Азиялық исламның ерекшелігі болып саналады. Бірақ аймақтағы барлық кесенелер қасиетті деп саналмайтынын және қасиетті жерлерді Орта Азиялық, аймақтық және жергілікті деп бөлуге болатынын айтады. Муминовтың тұжырымы бойынша, Орта Азиядағы қасиетті жер институты – қасиетті жер, мифология, «қорғаушылар», зияратшылар және діни рәсімдер болып бірнеше бөліктен тұрады (Muminov, 2013: 27-29).

Нәтижелер. Алғашқы кезеңінде ислам дініне ашық шабуылдаудан тартынып, дінге сенушілерге салыстырмалы түрде төзімді қараған большевиктер, дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын да ұмытқан жоқ. Әсіресе Орта Азияда ишандардың дінге сенушілерге деген ықпалын және олардың сопылық дәстүрдің өміршендігіндегі рөлін көрген кеңестік билік ишандардың атеистік қоғам құруда үлкен «кедергі» болатынын түсінді. «Ишан» (парсы-тәжікше «олар» деген мағынаны білдіреді) - Орта Азиядағы сопылық тариқат жетекшілеріне және олардың құрметті дінбасыларына немесе олардың ұрпақтарына берілетін атақ немесе лақап ат. Халық құрмет ретінде мұндай рухани жетекшілердің атын атамай, оның орнына осы сөзді қолданған (Абашин, 2006: 164-166). Кеңестік билік исламға қарсы таптық тұрғыда түсіндірме жасап, басқа дінбасылар секілді ишандарды да «қанаушы» тапқа жатқызды. 20-жылдардың басында Түркістан Компартиясы Орталық Комитеті үгіт-насихат бөлімінің барлық партиялық бөлімшелерге жолдаған «Түркістан жағдайындағы дінге қарсы үгіт-насихат туралы» тезистері осыны дәлелдейді. Аталған бөлімнің елді мекендерге жолдаған «Ишанизм және басқа да діни ағымдармен күресу туралы» тағы бір хатында ишанизмнің марксистік тұрғыда діни мәні «әшкереленіп», діндарлар құрмет тұтатын қожалардың «шынайы істері» ашып көрсетілген (Ислам в СССР, 1983: 8).

1923 жылдың 11-16 наурызындағы Түркістан Компартиясы VII-съезінің «Түркістан жағдайындағы дінге қарсы үгіт-насихат туралы» тезисінде: «... Түркістанның байырғы халықтары арасында дінге қарсы үгіт-насихат жүргізу барысында қате наным-сенімдер (суеверие) мен пұтқа табынушылық қалдықтарының таралу аймағындағы күресті де ескеру қажет. Қате наным-сенім мен пұтқа табынушылық сенімдердің қалдықтары ишандардың, қажылардың, диуаналар мен халендерлердің, тақуалардың, мессианизмнің зиянды әрекеттеріне негіз жасайды, олар дін атын жамылып халықты бопсалаумен айналысады және ол істерін дұға оқу, емдеу және түс жору арқылы ақтап алуға тырысады. Халық бұқарасы үшін шын мәнінде ешқандай пайдасы мен мәні жоқ мұндай дінбасылардың, паразиттердің барлық түрлерінің тұтас кастасын түбегейлі жою керек. Әсіресе Түркістанның байырғы тұрғындары қырғыздар (қазақтар) мен түрікмендер арасындағы күресті сәтті жүргізу қажет және бұл дегеніңіз дінге қарсы үгіт-насихат ол аймақта үлкен мәнге ие деген сөз. Бұл іске «Қосшы» одағының ұйымдары мен жергілікті баспасөзді тарту қажет. Қалың

бұқараға діни наным-сенімдердің зияндылығын түсіндіру керек» делінген (Преодолева., 1990: 60).

Мұндай құжаттардан кеңестік биліктің 20-жылдардың басынан бастап ишандар, диуаналар мен халендерлердің Орта Азия мұсылмандарының діни өміріндегі орнын біліп, олардың атеистік қоғам құру жолында үлкен «кедергі» болатынын түсінгенін, ишандарды бақылауда ұстағанын және олардың қоғамға ықпалын жоюға талпынғанын байқауға болады. 1926 жылы 1 сәуірде Бүкілодақтық коммунистік партиясы Ақтөбе губерниялық комитетінің «Дін қызметкерлерінің әрекеті» бойынша Қазақ өлкелік комитетіне жасаған баяндамасында, соңғы кезде шәкірттерін (мүридтерін) көбейтіп, олардан өз күнкөрісі үшін садақа жинайтын ишандардың әрекетінің жандануы байқалады делінген (Преодолева религиозное влияние ислама, 1990: 105). Қазан төңкерісінен кейін шамамен он жылдай исламға қарсы ашық шабуылға көшпей, мұқият әрекет еткен кеңестік биліктің бұл діни саясатының нәтижесінде мұсылмандар тұратын аймақтарды 20-жылдардың ортасында діни жандану орын алды. Бұл жағдайда ишандардың да өз діни әрекеттерін жандандырғанын басқа да құжаттардан көруге болады.

Сол кезеңде ишандардың белсенділігі және Орта Азия бойынша үлкен зиярат орнының бірі болған атақты сопы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі большевиктерді қатты алаңдатқаны белгілі. Партияның 1927 жылғы сәуірдегі «Қазақстандағы мұсылман дінбасыларының қызметіне жасалған шолу» атты құжаттың ишандарға қатысты бөлімінде, Қазақстанның қай өңірінде ишандардың саны көп, қай аймақтарында олардың ықпалы аз деген мәселе талқыланған. Одан әрі бұл құжатта: «Саны жағынан алғанда, барлық аймақтарда ишанизм күшейіп келеді. Бұл жағдай бұрынғы ишандардың көпшілігінің өз мүридтері мен қалпелерінің арасынан жаңа ишандар шығаруды әдетке айналдыруымен байланысты... Түркістан қаласында «Әзірет Сұлтан» деп аталатын әйгілі тарихи кесене бар. Бұл кесенеге жыл сайын 5 мыңнан 8 мыңға дейін зияратшылар ағылады. Қазіргі таңда бұл кесененің иелерінің ұрпақтарынан тараған 200-ге жуық отбасы тек осы кесенеден түскен табысқа күн көріп жатыр» (Преодолева религиозное влияние ислама, 1990: 132-134) делінген. Ал, 1927 жыл 8 маусымдағы Бүкілодақтық коммунистік партия Қазақ өлкелік комитетінің Мұсылмандық діни қозғалысқа қарсы күрес шаралары туралы қаулысында: «Қазақтар арасында діни сана мен діни үгіт-насихат әлі де болса сопылықпен (ишанизм) және шаманизммен (жартылай пұтқа табынушылық) сабақтас дамып келеді» деп жазылған (Преодолева религиозное влияние ислама, 1990: 138).

1920 жылдары Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарма (ОГПУ) Орта Азия және Қазақстандағы діни жағдайды қатты бақылауда ұстап, партияға есеп беріп отырған. 1927 жылдың 4 шілдесіндегі ОГПУ-дың Орта Азиядағы өкілінің мұсылман дінбасылар туралы есебінде ишанизм (суфизм) туралы да арнайы айтылып: «Ишандар мен олардың қалпелерін қатты ескеру керек. Бұл топтың ерекшелігі ишанизм ірі жер иеленуші феодалдық биліктің ең жақсы сақталған қалдығы екендігінде. Ишандар көбінесе әрі рухани, әрі феодалдық билікті қолында ұстайды» (Ислам и советское., 2010: 103) деп мәлімдеген. Кейбір атақты ишандардың тек беделді дінбасы ғана емес, уақыптық жер-суларға, мүліктерге де ие болғанын да айтуымыз керек. Сол үшін де большевиктер оларды шаруалар мен кедейлерді «қанаушы» бай тапқа жатқызған. Оларды «қанаушы» тап ретінде, мүридтерінің садақасына күн көретін «паразит» деп санап, оларға қарсы мерзімді басылымдар арқылы да үгіт-насихат жүргізген. Большевиктердің дінге, сопылыққа, ишанизмге қарсы мұндай үгіт-насихаты ишандар тұрғысынан қарсы реакцияларға себеп болған. Мысалы, 1928 жылы «Қызыл Қазақстан» газетінде, Батыс Қазақстан аймағында Әбдіғазы Хазірет атты бір сопы өз мүридтеріне бүкіл мұсылмандарға балаларының комсомолға мүше болмауын, одан аулақ жүруін айтуды

тапсырған және сонымен қатар мұсылмандарды қыздарын коммунистерге, комсомол мүшелеріне күйеуге бермеуге, олармен араласпауға үгіттеген (Преодолева..., 1990: 182).

Жоғарыда 1927 жылдың сәуіріндегі партия құжатында Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесінің оның ұрпақтарының иелігінде болғаны және 200-ге жуық отбасы сол кесенеден түскен табысқа күн көріп жатқаны айтылған еді. Ал, 1928 жылы Ахмет Яссауи ұрпақтарының дүние-мүлкі тәркіленіп, бүкіл құқықтарынан айырылған. Одан соң көпшілігі Кеңес Одағынан кетуге мәжбүр болған, ал кейбірі кейін қуғын-сүргінге ұшыраған. Осылайша билігі әбден орныққан большевиктер исламға қарсы үгіт-насихат жасаумен ғана шектелмей, 1928 жылдан бастап исламға қарсы тікелей шабуыл бастаған. Жалпы кеңестік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі мемлекет тарапынан қазақ халқының көптеген көрнекті өкілдері мен маңызды тұлғалары жерленген кесене ретінде емес, мемлекет тарапынан тек ортағасырлық сәулет ескерткіші ретінде қабылданған. Ол жердегі құжат қорлары, Құран қолжазбалары және басқа да құнды жәдігерлер қатты бүлінген. Сондай бақылаусыз жағдайда ол жердегі құлпытастардың көпшілігі орнынан қозғалған және астындағы, айналасындағы бейіттер қиратылған. Бұл кезеңде Яссауи кесенесінің кітапханасында сақталған ескі қолжазбалар да жоғалып, кейін олардың кейбірлері ғана табылған. (Муминов и др., 2017: 80, 83).

Яссауи кесенесін тарихи ескерткіш ретінде зерттеп, қалпына келтірген Кеңес үкіметі оның діни орталық ретінде зиярат етілуін қаламады. Ескерткіштің сақталуына сол кезде үстемдік еткен пәрменді атеизм қатты кері әсерін тигізген. Мысалы, 1926 жылы Орталық Азия музейлерін, көне жәдігерлерді және тарихи ескерткіштерді қорғау комитеті Түркістан қаласында кесенені қорғау жөніндегі тұрақты комиссия құруға әрекет жасаған. Алайда, Түркістандағы жергілікті билік бұл жұмысты дінді қорғау әрекеті деп бағалап комиссия мүшесі Садық Өтегеновті қамауға алған (Муминов и др., 2017: 76-77). Одан әрі 1928 жылы 22 ақпанда Қазақ АКСР Оқу халық комиссары, республикалық Халық комиссарлар кеңесіне Ахмет Яссауи кесенесін жөндеуге 1000 рубль қаржы бөлу туралы хат жазған. Оған қоса бұл құжатта, Яссауи кесенесіне 1922 жылы арнайы комиссия жүргізген тексеру нәтижесінде оның қауіпті жағдайда екендігі анықталғаны да жазылған (Преодолева религиозное влияние ислама, 1990: 163-164).

Исламға, ишанизмге және атақты сопы-ишандардың кесенелеріне қарсы тікелей шабуыл басталған соң, қасиетті жерлерді зиярат ететіндердің саны біртіндеп азая бастаған. Мысалы, 1920 жылдары Ахмет Яссауи кесенесіне кең көлемде зерттеу жүргізген атақты кеңес археологы және шығыстанушысы М.Е. Массон өз еңбегінде «Яссауи мазарына ғибадат ету үшін ағылатын зияратшылар саны жылдан жылға азайып келеді» деп жазған. Зиярат кезінде қойдың да бұрынғыдан аз сойылатыны және бір кездері зияратшылар жоғары бағаланған тұмарларға деген сұраныстың азайғаны да айтылған. Сонымен қатар, Массон Ахмет Яссауи кесенесін Орта Азиядағы Аясофия деп бағалауды да ұмытпаған (Массон, 1930: 12, 19-20). Осылайша 1930 жылдары дінге қарсы шабуылдар мен жаппай үгіт-насихаттан Ахмет Яссауи кесенесі үлкен зардап шеккен. Ахмет Яссауи кесенесінің символы Тайқазан 1936 жылы Эрмитаж мұражайына жіберілген. (Дастанов, 1967: 18). Яссауи кесенесіне қатысты қолжазбалар мен түрлі құжаттар кеңестік кезеңде жойылып, оны сақтаушылар қысымға ұшыраған. Ал, кейін жоғалған құжаттардың кейбірі ғана табылған (Муминов и др., 2017: 3, 67). Ахмет Яссауи кесенесі ғана емес, ол кезеңде басқа да қасиетті жерлерге қауіп төнген еді. Тіпті халық тарапынан әулие саналған атақты дінбасылардың кейбір мазарлары құлатылып, құнды мұралары ол кесенелерден алынып тасталған (Нұртазина, 2008, 15). Түркістан қаласындағы кейбір қасиетті орындар кеңестік кезеңде тарихи ескерткіш ретінде қалпына келтірілгенімен, кейбірі қараусыз қалдырылған немесе жойылған.

Мәселен, Яссауи кесенесіне шамамен 1 шақырым жерде орналасқан Құмшық атаның жерасты мешіті қазылып, ішінара қалпына келтірілсе, Ахмет Яссауидің қызы Гаухар ананың күйеуі Әлқожа атаның кесенесін коммунистер бульдозермен қиратып тастаған. Ал, Ахмет Ясауидің шәкірті Баб Арабтың кесенесі қараусыз қалған (Privratsky, 1998: 279).

Ахмет Яссауи кесенесіндегі қылуат жер асты мешіті де мемлекет бақылауында болып, қылуатке кіруге тиым салынған. Архив құжатында, 1929 жылы қаңтарда өткен Түркістан ауданы қалалық кеңесі мәжілісінде, Қалалық кеңес төрағасы және коммунистік партия мүшесі Әбдірахман Ахметов, зиярат және құлшылық ету үшін қылуатті дінбасыларға беру мәселесін көтерген. Өйткені Қалалық кеңеске дінге сенушілер тарапынан осындай мазмұндағы өтініш жолданған. Бұл өтінішті Ахмет Яссауи кесенесінің шырақшысы Розмет Сейдов Қалалық кеңеске халықтан қол жинап өткізген. Өтініште кесенеге келуші сансыз зияратшыны тасымалдау арқылы теміржолға кіріс әкелетіні үшін қылуаттің мемлекетке пайдалы екендігі жазылған. Алайда бұл мәселе Қалалық кеңес отырысында өз шешімін таппаған. Сонымен қатар, аталмыш құжатта бұл мәселенің қозғаушы күші Қалалық кеңес төрағасы Әбдірахман Ахметов пен мемлекеттік қызметкер және коммунистік партия мүшесі Тұяқ Тұрсынқожаев және қожа руының «Арифлер» тармағының өкілі Азизхан ишан мен жергілікті ықпалды бір қожа Ширжан Ахметов екені айтылған. Құжат авторы осы мәлімдемесі арқылы Әбдірахман Ахметов пен Тұяқ Тұрсынқожаевтың да өздерінің қожа руынан шыққаны үшін сенушілердің тілегін орындағысы келгені жеткізген (Кеңес өкіметінің, 2022: 139-143). Бірақ одан соң Ә. Ахметов пен Т. Тұрсынқожаевқа қатысты партияның қандай шешім шығарғанына қатысты әзірге дерек жоқ.

1930 жылдары дінге қарсы тәуелсіз музейлер де жұмыс істеген және олардың ең ірілері Мәскеу мен Ленинградта орналасты. Мұндай атеизм музейі Алматы қаласында да ашылған. Ал, 1939 жылы Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесінің ғимаратында Дінге қарсы музейдің бөлімшесін ашу жоспары жасалған. Бұл жоба бойынша 1939 жылы Түркістанда құрылатын дінге қарсы музей үшін барлық жоспар-сызба жасалып, жеке құрам саны нақтыланған. Бұл құжатта Түркістан қаласы Орта Азиядағы барлық түрдегі діни «кертартпалықтың» ошағы деп есептеліп, Ахмет Яссауи өмір сүрген Түркістан қаласында Дінге қарсы музей ұйымдастыру керектігі айтылған (Zholdassuly, 2020: 548-550). Кеңес үкіметі бұл кесенені бекер таңдамаған, өйткені бұл жер түркі халықтарының рухани астанасы және үлкен діни орталық һәм қасиетті жер еді. Кейбір мәліметтерге қарағанда, Ахмет Яссауи кесенесіндегі Дінге қарсы музей 1939-1941 жылдар шамасында жұмыс істеген. Ал, 1941-1945 жылдардағы кеңес-герман соғысы кезеңінде Ахмет Яссауи кесенесі солдаттар тұратын аймақтық әскери казарма болған (Zholdassuly, Baizhanova, 2022: 199).

1941 жылы кеңес-герман соғысы басталған соң жалпы Кеңес Одағында дінге салыстырмалы түрде еркіндік берілгені мәлім. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және одан кейін де дінге сенушілер тарапынан киелі жерлерді зиярат ету көбейген. Қазақстанда Ахмет Яссауи кесенесінен басқа діндарлар жиі зиярат ететін Арыстан Баб, Абдул-Азиз Баб, Ысқақ Баб, Ибрахим Ата, Айша Бибі, Бабаджа Хатун және Қарахан сияқты көптеген үлкен кесенелер болған. Олардың көпшілігі Қазақстанның оңтүстік облыстарында орналасқан. Бұл кесенелер тарихи ескерткіш ретінде қорғалу үшін Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1947 жылғы 23 қыркүйектегі шешімімен Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Сәулет басқармасына берілген. Одан соң Сәулет басқармасы осы ескерткіштердің барлығына қорғау және қалпына келтіру жұмыстарын жүргізе бастаған. Бұл киелі жерлерді зиярат етуге келген діндарлар малдас құрып отырып, құран аяттарын оқитын болған және шырақшысы болса садақаларын шырақшыға қалдыратын болған, шырақшы болмаса кесенелердің

жанындағы жәшікке салып кететін болған (ҚР ОМА. 1711-қ. 2-т. 24-іс. 62-64-пп.). Осылайша мемлекет дінге сенушілердің зияратын тоқтатып, ол жерлерді бақылауға алу үшін кесенелерді ресми түрде Сәулет басқармасына берген.

Соғыстан кейін Орта Азияда Оштағы (Қырғызстан) Тахт-и-Сулеймание тауы («Сүлейменнің тағы»), Марғиланның (Өзбекстан) оңтүстігіндегі Шахимардан кесенесі, Бұхараның (Өзбекстан) жанындағы әйгілі сопы Бахауиддин Нақшбанди кесенесі және Самарқандағы (Өзбекстан) Шахи Зинда мемориалдық кешені секілді ең көп зиярат етілетін исламдық қасиетті жерлердің бірі Ахмет Яссауи кесенесі еді (Мухаметшин и др. 2013: 309-310). Архив құжаттарынан, сол кезеңде Ораза айт және Құрбан айт мерекелерінде дінге сенушілердің бұқаралық діни ритуалдарға қатысуы көбейгенін көруге болады. Мысалы, Ош қаласында 1948 жылы 14 қазанда мерекелік құлшылыққа 30-35 мың адам, ал 7 тамызда 60 мыңға жуық адам қатысқан. Ол жерге құлшылық етушілердің ондай үлкен тобының келу себебі Тахт-и-Сулеймание тауы болған және ол жер жергілікті мұсылмандар тарапынан «екінші Мекке» деп аталған. Сондықтан зияратшылар әдетте Ош қаласына тек Ош облысынан ғана емес, Өзбек және Тәжік КСР-нен де келіп тұрған. Діндарлар бұл зияратқа әдетте 2-4 күнін жұмсайтын болған (Ислам и советское государство, 2011: 71). 1950-ші жылдардың басында да қасиетті жерлерге (мазарларға) зиярат етушілер саны көбейген. Мысалы, Тахт-и-Сулеймание тауына 1956 жылы Құрбан айттың бірінші күні 1954 жылмен салыстырғанда 10-15 мыңға көбірек зияратшы келген. Яғни, ол жерді 1954 жылы 70-75 мыңдай, ал 1956 жылы 80-85 мыңдай адам зиярат еткен (Ислам и советское государство, 2011: 154).

Аймақтағы діни жағдайды қатты бақылауда ұстаған большевиктерді бұл жағдай қатты алаңдатқан. Кеңестік билік тарапынан исламға, сопылық дәстүрлерге, оның ішінде қасиетті жерлерді зиярат ету дәстүріне қарсы күрес әбден талқыланып, пысықталған. Қасиетті жерлерді зиярат етуге қарсы күрес, әсіресе 1958 жылғы 28 қарашадағы Кеңес Одағы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің «Қасиетті жерлерді зиярат етуді тоқтату жөніндегі шаралар туралы» қаулысынан кейін күшейе түскен. Н. Хрущев кезінде іске асырылған бұл қатаң шабуыл, ол биліктен кеткенге дейін жалғасқан. Бұл шешім бойынша барлық киелі орындар жабылуы тиіс болған. Сонымен бірге, осы шешімге сәйкес Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде құрылған САДУМ да мемлекет әмірімен 1959 жылдың 23 қаңтарында қасиетті жерлерді зиярат етуге қарсы «Қасиетті жерлер туралы» атты пәтуа шығарған. 1959 жылы ақпан айында Қырғыз КСР-дегі ең үлкен зиярат орны Тахт-и-Сулеймание тауында құлшылық және зиярат ету мәселесі де талқыланып, оған да қарсы арнайы пәтуа шығарылып барлық ресми тіркелген мешіттерге жіберілген (Zholdassuly, 2023: 192-193). Негізі Тахт-и-Сулеймание тауынына байланысты САДУМ дінбасылары арасында үлкен пікірталас 1952 жылдың қаңтарынан басталған және ол жердің зиярат етілуіне қатысты 1959 жылға дейін де екі рет пәтуә шығарылған. Бірақ ол екі пәтуә көп таратылмаған. Өйткені САДУМ-ға берілген бұл қасиетті жерлерге келушілер азайса, садақа түспей қалуы мүмкін еді (Sartori, Babajanov, 2019: 121-128). Жалпы САДУМ мүфтий Зияуддин Бабахановтың (1908—1982) исламдық қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы пәтуәсында, қасиетті жерлерге барып құлшылық қылудың, мазарлардың басына барып құрбан шалудың шарифатқа қайшы екендігі айтылған және өлген адамнан көмек сұрау адасушылық делінген. Сонымен қатар кесенелер басындағы шырақшыларды қатты сынаған (Муфтий Зияуддин, 1999: 203-207). Осылайша большевиктер ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан мұндай жергілікті діни дәстүрге қарсы күресте дінбасыларды да қолданған.

1958 жылғы 28 қарашадағы «Киелі жерлердің зиярат етілуін тоқтату шаралары туралы» КОКП Орталық Комитетінің қаулысының орындалу барысы туралы партияның 1959 жылғы 29 маусымдағы есебінде былай делінген:

«Қазақстан аумағында «қасиетті жер» деп аталатын 26 жер – су көздері (бұлақтар), үңгірлер, «әулиелер» мен «асыл» адамдар жерленген кесенелер бар еді. КОКП ОК қаулысы шыққаннан бері мұндай 13 (қасиетті) жер жабылып, оларға зиярат жасау іс жүзінде тоқтатылды.

Оңтүстік Қазақстан облысында бес кесене жабылды, олар Ұзын ата, Асық ата, Укаш ата, Баба Дәруіш және Ислам ата кесенелері. Укаш ата мазарының аумағында Кентау қаласындағы еңбекшілердің балаларына арналған пионер лагері ұйымдастырылды ...

Қазіргі уақытта республикада зиярат жасалатын тағы 13 кесене бар. Оның 9-ы Оңтүстік Қазақстан облысында, 4-уі Жамбыл облысында орналасқан. Республиканың басқа аймақтарында мұндай «кесенелер» немесе діндарлар қасиет тұтатын басқа «қасиетті жерлер» жоқ.

Бұл кесенелердің барлығы көне мәдени ескерткіш ретінде Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Сәулет істері басқармасына тіркелген. Оларды қорғау жергілікті билік өкілдерінің міндеті. Осы көне құрылыстардың ішінде, Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан қаласында орналасқан Қожа Ахмет Яссауи кесенесі көлемі, құрылыс техникасы мен сәулет өнері ретінде безендірілу жағынан дүние жүзіндегі ең көне құрылыстардың бірі және орта ғасырларлық құнды ескерткіш. Дегенмен, бұл Қазақстан үшін ғана емес, Орта Азия республикалары үшін де маңызды діни зиярат орталығы. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті осы кесенеді республикалық дін тарихы музейін құру туралы шешім қабылдады. Ол үшін қажетті экспонаттар мен әдебиеттер іріктеліп, қызметкерлер құрамы анықталып жатыр. Бұл музейді ұйымдастыру партия және мемлекеттік органдарға мұсылман халық арасында ғылыми-жаратылыстану және дінге қарсы насихатты күшейтуге көмектеседі» (ҚР ПА, 708-к. 34-т. 1651-іс. 174-175-пп.).

Бұл құжаттан партия Қазақстан жеріндегі қасиетті жерлердің санын азайтып көрсеткені байқауға болады. Ол кезеңде Қазақстан бойынша барлығы тек 26 қасиетті жер болмағаны анық. Мемлекет тіркеп, өз қорғауына алған 13-і кесенені ғана қасиетті жер деп санағанын да көруге болады және олардың барлығы Оңтүстік Қазақстан және Жамбыл облыстарында орналасқан. Басқа өңірлерден бірде-бір қасиетті орын ескерткіш ретінде тіркелмеген. Оған қоса Қазақстан ғана емес, бүкіл Орта Азия бойынша ең үлкен киелі орынның бірі болып сенушілер тарапынан зиярат етілетін Ахмет Яссауи кесенесі большевиктердің қатты бақылауында болған. Ол жерге барып зиярат ететін сенушілерді азайту үшін кесенеді дінге қарсы насихат үшін қолданылатын үлкен музей құру жоспарланған. Мемлекеттің қасиетті жерлермен күресіне халықтың қарсы реакциясы да болғанын айта кету керек. Мәселен, 1959 жылы Түркістан қаласындағы діндарлар жұма намазы кезінде сол жерде тіркелген САДУМ имамына Ахмет Яссауи кесенесінің жабылуына қатысты наразылық білдіріп, сұрақтар қойған. Имам болса, Әмір Темір бұл кесенені тек өзінің абыройын көтеру үшін салғанын және Әмір Темірдің мұсылмандарға қарсы «қатыгездігімен», «қанқұмарлығымен» әйгілі болғанын айтып жауап берген (Тасар, 2017, 222). Бұдан мемлекет және оның имамдарының Ахмет Яссауи кесенесіне ғана емес, оны салдырған Әмір Темірге де қарсы көзқараста болғанын көруге болады.

Мемлекеттің киелі орындарға қарсы күресте әртүрлі әдістерді қолданғаны көрініп тұр. Н. Хрущевтан кейін исламға, қасиетті жерлерге қарсы мемлекеттің саясаты аздап жұмсарғанымен, қасиетті жерлерге қарсы ұстаным мен насихат одақ тарағанға дейін жалғасты. Бұл істе мемлекет САДУМ-ды да одан әрі қолдана берді. САДУМ-ның

қасиетті жерлерді зиярат етуге қатысты қатаң көзқарасы 1980-шы жылдары мүфтий Шамсиддинхан Бабаханов (1937—2003) кезінде де жалғасты. Қасиетті жерлерге қарсы көзқарас ресми жиындарда, кеңестерде талқыланатын болған. Мысалы, сол кезеңде Дін істері кеңесінің Өзбекстандағы өкілі У.А. Рустамовтың қатысуымен болған бір жиында мүфтий Ш. Бабаханов, мүфтий орынбасары А. Абдуллаев және басқалар кесенелерге, әулиелерге сиынудың шарифатқа қайшы екендігін, бейіттердің кесене секілді үлкен етіп салынбауы тиіс екендігін айтқан және ресми молдаларға оны мешіттерде діндарларға да жеткізуді тапсырған (Юсупов, 2008: 79). САДУМ-ға бағынышты Қазақстан қазиятының қазияы болған Сәдуақас Ғылмани (1890-1972) да өз еңбегінде, халық арасында Түркістандағы Әзірет-Сұлтан кесенесіне келіп зиярат етсе, ол қажылық қылғанның жартысына тең деген түсінік болғанын немесе қажылық қылған кісілер Меккеге қажылыққа бармас бұрын, Әзірет-Сұлтанға бардың ба деп сұрайтын болғанын жазады. Оған қоса өзі де САДУМ мүшесі ретінде, ишанға қол беріп мүрид болуды, сопылық тариқаттарды және қасиетті жерге барып зиярат етіп, дұға қылуды сынаған және ол мәселеге қатысты САДУМ пәтуасын еске салып отырған (Ғылмани, 2013: 130-131, 140-141, 169).

1940 жылдары тарихи ескерткіш ретінде Яссауи кесенесін күтіп-ұстау үшін айтарлықтай ештеңе жасалмаған. Соғыс басталғанда кесенедегі жұмыстар тоқтатылған еді. Алайда, ол Сәулет басқармасына тапсырылғанға дейін Қазақ КСР Сәулет істері басқармасының 1945 жылғы 7 тамыздағы құжатында Ахмет Яссауи кесенесі ішіндегі мешітке қатысты; әшекейлері мол кесененің тозығы жеткені, сондықтан қалпына келтіруді қажет ететіндігі, бірақ реставрацияның күрделі жөндеу жұмыстары аяқталғаннан кейін жасалуы тиіс жұмыс екендігі жазылған. Сондай-ақ, кесенедегі барлық бөлмелердің ішінде мешіт бөлмесінің қатты тозығы жеткендігі, бірақ жөндеу жұмыстары жүргізілсе, оны қалпына келтіруге болатындығы айтылған (ҚР ОМА, 1711-қ. 1-т. 5-іс. 43-44-пп.). Сәулет басқармасының осындай ұсыныстарының нәтижесінде Ахмет Яссауи кесенесі аталған басқармаға беріліп, жөндеу жұмыстары басталып кеткен болуы мүмкін деп топшылаймыз.

Ахмет Яссауи кесенесін зерттеу жұмыстары 1949 жылдан бастап біртіндеп басталған. Кешенді түрде сәулет, археологиялық және инженерлік зерттеулерге қажеттілік пісіп жетіліп, 1951-1959 жылдары Яссауи кесенесіне кешенді зерттеу және қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген. Бұл жұмыстар Қазақ ССР Құрылыс комитетінің (Горстрой) Ескерткіштерді қорғау департаментінің тапсырысы бойынша, бірнеше ғалымдардың ғылыми жетекшілігімен Өзбек ССР Құрылыс комитетінің мамандандырылған ғылыми реставрациялық-өндірістік шеберханасы тарапынан жүргізілген (Елгин, 2013: 141-143). Жалпы кеңестік кезеңде Ахмет Яссауи кесенесі бойынша ең үлкен зерттеулер 1952-1958 жылдары (Б.Н. Засыпкин, Т.Ш. Карумидзе, Л.Ю. Маньковская, К.А. Шахурин) және 1970-1980 жылдары (Б.Т. Тұяқбаева, А.Н. Проскурин) жүргізілген (Свод памятников, 1994: 276). Яғни, Ахмет Яссауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстары 1950-1980 жылдар аралығында жалғасқан.

1950 жылдары Ахмет Яссауи кесенесін зиярат етушілер саны да артқан. Архив құжаттарында, сол жылдары Ахмет Яссауи кесенесін тек Қазақстан мұсырмандары ғана емес, бүкіл Орта Азия республикалары мен Татар, Башқұрт автономиялық кеңестік социалистік республикаларындағы діндарлар да құрмет тұтып зиярат еткені жазылған. 1958 жылы 26 қарашада жергілікті билік Яссауи кесенесінен 100-150 метр қашықтықта орналасқан Хиливат мешітін басқа шалғай жерге көшіру туралы шешім қабылдаған. Сонымен қатар, Ахмет Яссауи кесенесіндегі қалпына келтіру жұмыстары аяқталғаннан кейін кесененің музейге айналатыны, бұл оның діндарлар тарапынан зиярат етілуін түпкілікті тоқтатуға мүмкіндік беретіндігі айтылған (ҚР ОМА, 1711-қ. 2-т. 90-іс. 42-43-пп.). Көріп отырғанымыздай, мешітке келетін

діндарлардың Ахмет Яссауи кесенесіне келуін алдын алу үшін бейіт жанындағы тіркелген мешітті де қабірден алыс жерге көшірген. Оған қоса сенушілер кесенені зиярат етпес үшін оны музейге айналдыру көзделген.

Коммунистер Н. Хрущевтің дінге қарсы шабуылы кезеңінде дінмен күресу үшін Ахмет Яссауи кесенесін жай музей емес, атеистік музейге айналдыруды жоспарлаған. Мысалы, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Діни культтер істері жөніндегі уәкілетті кеңестің төрағасы Б. Жұмашевтың 1959 жылғы 5 маусымдағы баяндамасынан сөзбе-сөз үзінді келтірер болсақ:

«Қазан социалистік революциясына дейін Қазақстанның барлық аймақтарынан келетін дінге сенушілер тарапынан зиярат етілетін жалғыз орын XIV ғ. ғасырдың соңы мен XV ғ. басында Түркістанда салынған Қожа Ахмет Яссауи кесенесі еді.

Көне дәуірдің құнды сәулет ескерткіші саналатын бұл кесене, 1947 жылғы 23 қыркүйектегі Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің шешімімен Сәулет істері басқармасына өткізіліп, содан бері зияратшылардың кесенеге кіруіне тыйым салынған. Сонымен бірге бұл алып құрылысты сәулет ескерткіші ретінде одан әрі сақтау үшін қалпына келтіру және жөндеу жұмыстары басталды.

Алайда, аталған күннен бастап кесенеге келушілердің кесенеге кіруіне тиым салынғанымен және зиярат етушілердің Түркістан қаласына келуі күрт азайғанымен, зиярат ету күні бүгінге дейін тоқтаған жоқ. Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан және Орта Азия республикаларынан келушілердің үлкен ағыны әсіресе мұсылмандардың діни мерекелері мен Рамазан айы кезінде байқалады.

Кесенені қалпына келтіру және жаңарту жұмыстары ұзақ жылдар бойы жалғасуда. Бұл жұмысқа қазірдің өзінде үш миллион рубльден астам қаржы жұмсалды. Қазақ КСР-нің шешім қабылдаушы органдарының шешімімен бұл жұмыстар 1959 жылы аяқталуы тиіс. Қалпына келтіру және жөндеу жұмыстарының жоспарына сәйкес, Қожа Ахмет Яссауи кесенесі үлкен саябақпен қоршалып, онда кинотеатр, мәжіліс залы мен кітапханасы бар клуб салынатын болады. Кесене ғимаратының өзі атеистік мұражай ретінде ашылады.

Қазақстанда Қожа Ахмет Яссауи кесенесінен бөлек бүгінгі күнге дейін сақталған және діндарлар тарапынан «қасиетті жер» деп есептелінетін 20 кесене тағы бар. Алайда бұл мазарлардың барлығы тек жергілікті маңызы бар «қасиетті жерлер» болып саналады. Бұл кесенелерге басқа облыстар мен республикалардан келіп зиярат ететіндер өте сирек. Осы 20 кесененің біреуі Жамбыл облысы облыстық музейінің қарамағында. Ол Жамбыл қаласында орналасқан «Әулие ата Қарахан» кесенесі. Бұл кесене де көне ескерткіш ретінде Сәулет басқармасында тіркелген. Бұл кесене мен Қожа Ахмет Яссауи ғибадатханасынан басқа барлығы 20 кесененің тағы 10 кесенесі Сәулет басқармасында тіркелген. 1959 жылға дейін Сәулет басқармасының облыстық басқармалары штаттық күзетшілері болмағандықтан, бұл кесенелердің кілттерін кесенелердің маңында тұратын әрі «қожа» деп аталатын және өздерін бұл кесенелерге жерленген «әулиелердің» ұрпақтары деп санайтын адамдарға тапсырып отырған. Ал, олар қолдарындағы кілттерді пайдаланып, зияратшыларды кесенеге ақылы түрде кіргізген. 1957 жылы мұндай оқиға Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде де болған. Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде түнде жұмыс істейтін күзетшілер «қасиетті» кесенеге келушілердің ішке кіруіне ақылы түрде рұқсат берген, бірақ одан соң ол 4 күзетші ауыстырылған. Енді бұл он кесененің барлығында есік кілттері «әулиелер ұрпақтарының» қолынан алынып, тиісті жергілікті билік өкілдерінің қолына тапсырылды, осылайша бұл кесенелерге дұға жасау үшін енді ешкім кіре алмайды.

Бұл мазарлар төмендегідей:

Оңтүстік Қазақстан облысында:

1. Сайрам ауылындағы Ибрахим ата кесенесі.

2. Сайрам ауылындағы Хусейн Ғази Байзави кесенесі.
3. Сайрам ауылындағы Қарашаш ана кесенесі.
4. Сайрам ауылындағы Мирәлі баб кесенесі.
5. Сайрам ауылындағы Қызыр кесенесі.
6. Сайрам ауылындағы Қожа Тали кесенесі.
7. Сайрам ауылындағы Абдулғазиз баб кесенесі.
8. Шәуілдір өңіріндегі Арыстан баб кесенесі.

Жамбыл облысында:

9. Жамбыл ауданы, Головачевка ауылындағы Айша бибі кесенесі.
10. Сол жерде орналасқан Бабаджа Хатун кесенесі» делінген (ҚР ОМА, 1711-к. 2-т. 87-іс. 60-62-пп.). Бұл құжат көп нәрсені аңғартады. Бұдан кеңестік биліктің аталған қасиетті жерлерге қатысты ниеті мен жоспарын айқын көруге болады. Осылайша, коммунистер кесенелерге келген зияратшыларды тоқтатып қана қоймай, кесененің кілтін өз қолдарына алып, оған ешкімді кіргізбей қатаң бақылауға ұстаған. Сонымен қатар, большевиктердің Ахмет Яссауи кесенесін сақтап қалу үшін арнайы қаржы бөліп, ұзақ уақыт жөндеу жұмыстарын жүргізгенін де айта кету қажет.

Тағы бір айта кететін жайт, сол кезеңде Қазақстанда киелі орын деп саналып сақталған киелі орындар саны 20 ғана емес еді. Одан бірнеше есе көп болды. Кеңестік билік зиярат етілетін киелі жерлердің санын барынша азайтып көрсетуге тырысқан. Өйткені, 1960 жылы тек Оңтүстік Қазақстан облысында бұрыннан бар және кеңестік биліктің «шарлатан» деп атаған тіркелмеген дінбасылардың киелі орын ретінде пайдаланып ақша табатын жерлеріне айналған 14 кесененің анықталғаны және жабылғаны жазылған. Көріп отырғанымыздай, тек қана Оңтүстік Қазақстан облысының өзінде қасиетті жерлердің саны көп болған. 1960 жылы олардың барлығы жабылып, дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуі тоқтағаны жазылған. Олардың арасында Арыстан Баб пен Қожа Ахмет Яссауи кесенелері де бар еді (ҚР ОМА. 1711-к. 1-т. 82-іс. 308-309-пп.). Тағы бір маңызды бір құжат 1961 жылы 19 сәуірде Д.А. Қонаевтың төрағалығымен өткен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының мәжілісінің хаттамасы. Ол құжатта:

«Қазақ ССР Министрлер Кеңесіне бағынышты Горстройға, республикалық ислам және атеизм тарихының атеисттік музейі құрылатын Қожа Ахмет Яссауи кесенесіндегі жөндеу және қалпына келтіру жұмыстарын аяқтау бойынша қосымша шаралар қабылдау тапсырылсын.

Қазақ ССР Мәдениет министрлігі мен Саяси және ғылыми ақпараттарды тарату қауымдастығына музей жұмысын ұйымдастыруға қатысты барлық қажетті құрал-жабдықтарды, экспонаттар мен басқа да материалдарды дайындау жүктелсін» делінген (ҚР ПА, 708-қ. 34-т. 123-іс. 65-п.). Бұл құжатта да Н. Хрущев кезеңіндегі қасиетті жерлермен күрес науқанында Ахмет Яссауи кесенесінде атеисттік музей салу әрекеті сөз болған. Ахмет Яссауи кесенесі Н. Хрущев тұсында атеисттік музей ретінде пайдалану жоспарланғанымен, реставрация жұмыстары аяқталмай, ол кезде атеисттік музей ашылмаған болатын. Алайда, кесенеге қатысты мұндай жоспар кейінгі жылдары да жалғасын тапқан.

1966 жылы Ораза айт күндері Шымкенттен және Қазақстанның басқа облыстарынан келген діндарлар Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне келіп зиярат еткен. Рамазан мен Құрбан айтта айт намазынан кейін зияратшылар топ-топ болып Яссауи кесенесіне барып, дұға қылатын болған. Бірақ зияратшылар кесенеге кіре алмайтын еді. Ал, кейбір дінге сенбейтін адамдар кесенеге тарихи ескерткіш ретінде келіп зиярат ететін болған. 1966 жылы кесенеді бір кітапхана орналасқан және басқа бөлмелердің көбі бос болған. Большевиктер Ахмет Яссауи мазарының бос бөлмелері мен үлкен залын ғылыми-атеисттік насихаттың орталығына айналуы тиіс атеизм музейін

ұйымдастыруға пайдалануды да ұсынған (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 2-іс. 16-п.). Алайда, Кеңес үкіметінің барлық кедергілері мен шабуылдарына қарамастан алыстан келген діндарлар Ахмет Яссауи кесенесін зиярат етуді жалғастыра берген. Мәселен, 1966 жылғы діни мерекеде Ахмед Яссауи кесенесін зиярат етуге келген діндарлар қатарында Қызылордалықтар да болған. 1966 жылдың 30 наурызы мен 2 сәуірі аралығындағы Құрбан айт кезінде Қызылорда қаласынан 40 діндар Ахмет Яссауи мазарындағы құлшылықтарға қатысу үшін Түркістанға барған (ҚОМА, R-808-қ. 1-т. 7-іс. 48-п.). Дәл осындай жағдай 1968 жылы Құрбан айтта да қайталанған, яғни 30-ға жуық Қызылордалық Яссауи кесенесіне келіп зиярат еткен (ҚОМА, R-808-қ. 1-т. 9-іс. 67-п.). Байқағанымыздай, Қазақстанның түкпір-түкпірінен арнайы мемлекеттік органдар Ахмет Яссауи кесенесіне келушілерді бақылап, оны тиісті органдарға хабарлап отырған.

Діндарлар киелі жерлерге көбіне жаз айларында барып зиярат еткен. Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесін жұртшылық тұрақты түрде зиярат етуін жалғастырып отырған. Мысалы, 1970 жылы кесенені зиярат еткен діндарлар ішіне кіре алмай, дуалдың сыртында дұға қылған. Ахмет Яссауи кесенесінде атеизм музейі ашылмағанымен, 1970 жылы кесенеді атеистік кітаптармен жабықталған арнайы атеизм бұрышы (уголок) орналасқан (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 58-іс. 39-п.). Байқалғанындай, Ахмет Яссауи кесенесінде ашу жоспарланған атеистік музей құрылмаса да, оның ішінде атеистік бұрыш жұмыс жасаған.

Кеңес үкіметі діни зиярат ету орны ретінде Ахмет Яссауи кесенесінің қасиеттілігін жоюға әрекеттенгенімен, нәтиже шықпады деуге болады. Мұрағат құжаттары ол жерге зиярат етіп келушілердің тоқтамағанын көрсетеді. 1973 жылы Құрбан айт күндері Ақтөбе, Қызылорда және Шымкент облыстарынан келген кейбір діндарлар Қожа Ахмет Яссауи мазарын қасиетті жер ретінде зиярат еткен. Бірақ кесенеге кіруге рұқсат етілмей, бұл діндарлар қаладағы тіркелген мешітте айт намазына қатысып, айт намазынан кейін Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің қоршауының сыртында құран оқып, дұға жасаған (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 127-іс. 57-п.). Қазақстанға келген шетелдік қонақтар да киелі мекен ретінде Ахмет Яссауи бейітін зиярат ететін болған. Мысалы, 1979 жылы қыркүйекте Түркияда тұратын Оспан Алтай есімді бір этникалық қазақ Қазақстанның Алматы, Түркістан қалаларына барған. Яссауи кесенесін аралаған Оспан Алтай одан үлкен әсер алғанын айтқан. Сондай-ақ ол Түркияда тұратын қазақтар арасында Яссауи кесенесіне үш рет бару Меккеге қажылыққа барумен бірдей деген түсінік бар екенін жеткізген (ҚР ОМА, 2079-қ. 1-т. 198-іс. 22-23-пп.). Осылайша, кеңестік билік қанша тырысса да, Ахмет Яссауи кесенесінің киелілігін түрік халықтарының санасынан өшіре алмағанын көруге болады.

1981-1984 жылдар аралығында Қожа Ахмет Яссауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстарына атсалысқан маман Жантемір Алимов өз естелігінде, мемлекеттің Яссауи кесенесін музейге айналдырудағы мақсаты, адамдардың санасынан «әулие», «қасиеттілік», «киелілік» деген түсініктерді өшіріп, кесенені жәй ғана тарих және мәдениет музейіне айналдыру болды дейді. Музейге айналдыру жұмыстарының нәтижесінде кесененің қатты зақымданғанын айтады. Музейге айналдыру жоспары бойынша кесененің есік-терезелері жабылып, барлық желдеткіш каналдардың қолмен жабылғанын өз естелігінде жан-жақты баяндайды. Ж. Алимов бұл мәселелерді Мәдениет министрлігіне және оның лауазымды тұлғаларына (Ж. Еркінбеков – министр, Ө. Жәнібеков – министрдің орынбасары, Д. Жалилов – кесенені қорғау басқармасының бастығы) жеке хатпен жеткізгенін де келтірген (Алимов, 2019: 15-16, 29-31). Тағы айта кететін жайт, Ж.Алимов, Өзбекәлі Жәнібековтің Яссауи кесенесіне (компартияның мүшесі болса да) үлкен жанашырлық танытқанын да айтады (Zholdassuly, Baizhanova,

2022: 204). Бұл туралы Өзбекәлі Жәнібековтің өзі де өз естелігінде жан-жақты баяндайды (Жәнібеков, 1996: 119-124).

1955-1959 жылдары кесенедегі реставрация жұмыстарының жетекші кураторы болған кеңестік ғалым Л.Ю. Маньковская да Ахмет Яссауи кесенесін музейге айналдыру кесене үшін қауіпті екенін былайша жеткізген: «Использование памятника как музея повлекло бы нежелательное отопление и герметизацию проемов, что нарушит режим проветривания и поставит под угрозу своды». Яғни, атақты реставратор Л.Ю. Маньковская кесенені музей ретінде пайдалану оның жылыту жүйесін және ойықтесіктерін бітеуге алып келетінін, ал бұл жағдай бөлмелердің желденіп, ауа ауысу тәртібін бұзатынын және күмбездерге қауіп төндіретінін ескерткен. Бірақ Л.Ю. Маньковскаяның пікірін кейінгі реставрация басшылары ескермегенге ұқсайды (Алимов, 2019: 116).

Ақырында, Ахмет Яссауи кесенесі 1978-1979 жылдардан бастап музей қызметін атқара бастаған (Муминов и др., 2017: 79). Ал, 1989 жылы 28 тамызда бұл музей «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы болып қайта құрылған (Свод памятников, 1994: 357-359). Бір қызығы, аталған музейдің негізгі жұмысының бірі атеистік насихат жүргізу болған. Музейде атеистік бұрыш жұмыс жасаған және өз кезегінде ол жерде атеистік көрмелер қойылған. Сонымен қатар, Ахмет Яссауи кесенесінде көшпелі атеистік автоклуб болған. Музей қызметкерлері қала мектептерін, оқу орындарын және зауыттарды аралап, жылына 2-3 рет атеистік лекциялар оқыған және бұл музей қызметкерлерінің басты міндеттерінің бірі болған (Zholdassuly, Baizhanova, 2022: 204). Бұл деректердің барлығы Яссауи мұрасының қаншалықты шабуылға ұшырап, бүлінгенін аңғартады.

Қорытынды. Коммунистік партияның исламдық қасиетті жерлердің дінге сенушілер тарапынан зиярат етілуіне қарсы ондаған жыл бойы жасаған шабуылы нәтиже берді ме деген сұраққа, толық нәтиже бермеді деп жауап бере аламыз. Большевиктер киелі мекендерге деген сенушілердің зияратын азайтқанымен толықтай жоя алмады. Большевиктер күткен толықтай атеистік қоғам құрылмады. Қасиетті жерлерге қарсы шабуыл мен үгіт-насихат жаппай күш алып тұрған 1958-1964 жылдардың өзінде зиярат етушілердің саны азайғанымен, тоқтамаған. Сонымен қатар Н. Хрущев кеткен соң қасиетті жерлерге баратын зияратшылардың саны жылдан жылға көбейе берген. Бірақ зиярат тоқтамағанымен, атеистік идеологияның қазақ даласында өмір сүрген атақты қожа-ишандардың мұрасына үлкен зияны тигені мәлім. Киелі мекендердің зиярат етілуіне және оған қатысты діни дәстүрлерге қарсы күрес ишанизмге (сопылыққа) қарсы күрес аясында жүргізілді. Ишандық, диуаналық, дәруіштік (дервишизм) және мүридтік (мюридизм) атеистік тұрғыда талданып, «ескіліктің», «қараңғылықтың», «надандықтың» белгісі саналды. Ишандар болса жұмысшылар мен шаруалардың «жауы» саналып, «қанаушы» тапқа жатқызылды. Халық тарапынан көп зиярат етілетін, әулие тұтылатын ишан-қожалардың кесенелері мен ол жерлерде жасалатын діни ритуалдар атеистік қоғам құрғысы келген большевиктер үшін үлкен кедергінің бірі болды.

Жалпы сол кездегі деректерден кеңестік биліктің қасиетті жерлердің зиярат етілуіне қарсы күресі екі бағытта жүргенін көруге болады, біріншісі киелі мекендерге қарсы үгіт-насихат жұмыстары, екіншісі оларға қарсы тікелей шабуыл. Үгіт-насихат жұмыстары атеистік тұрғыда дінге қарсы күрестің құрамдас бөлігі ретінде жүргізілді. Партия қасиетті жерлерге қарсы шешімдер мен қаулылар шығарды және сол шешімдер негізінде мерзімді басылымдар мен музейлер жаппай үгіт-насихат жұмыстарына қатыстырылды және атеистік мазмұндағы әдебиеттер жарияланып тұрды. Ал, тікелей шабуыл барысында кейбір қасиетті жерлерге зияратшылардың келуіне кедергі келтіру үшін кесенелер жабылып, оларға үлкен құлып салынды және сенушілер ішіне

кіргізілмеді. Укаш ата кесенесі секілді кейбір қасиетті жерлер балалар лагеріне айналдырылды. Ал, Ахмет Яссауи кесенесінде атеистік музей ашу жоспарланды және ол жерде атеистік кітаптармен жабдықталған арнайы атеизм бұрышы жұмыс жасады. Бірақ орта ғасырлық тарихи ескерткіш ретінде Ахмет Яссауи кесенесіне кеңестік кезеңде жасалған зерттеу және қалпына келтіру жұмыстарын да айта кету қажет. Бұл бағытта да аз жұмыс жасалмады. Сонда да бәрібір большевиктер аталған мавзолейді қазақ халқының рухани орталығы, қасиетті орны ретінде халық жадынан өшіруге талпынды. Бірақ кеңестік билік ол мақсатына толықтай жете алмады. Мақсатына жете алмаса да сол кезеңдегі діни дәстүрге жасаған осындай түрлі рухани шабуылдарының зардабы тәуелсіздіктен кейінгі Қазақстандағы діни өмірдің шиеленісуіне себеп болды.

Дереккөздер

ҚОМА — Қызылорда облыстық мемлекеттік Архиві
 ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві
 ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

Sources

AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 KRSA — Kyzylorda Regional State Archive

Әдебиеттер

- Абашин, 2006 — *Абашин С.Н.* Ислам на территории бывшей Российской империи: энциклопедический словарь. Том 1. Ред. С.М. Прозоров. Москва: Восточная литература, 2006. С. 164-166.
- Алимов, 2019 — *Алимов Ж.* Кесене үшін күрес: Естеліктер мен мақалалар. Алматы: Орхон, 2019. 140 б.
- Бабаханов, 1999 — *Бабаханов Ш.* Муфтий Зияуддин ибн Эшон Бабахан. Жизнь деятельность. Ташкент: Узбекистон миллий энциклопедияси, 1999. 351 с.
- Ғылмани, 2013 — *Ғылмани С.* Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 576 б.
- Дастанов, 1967 — *Дастанов О.* «Әулиелі» жерлер туралы шындық. Алматы: Қазақстан, 1967. 80 б.
- Ёлгин, 2013 — *Ёлгин Ю.А.* Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави: Вторая половина XIX в. – середина 1950-х годов: (Очерки и материалы). Алматы: Ғылыми қазына, 2013. 225 с.
- Жәнібеков, 1996 — *Жәнібеков Ө.* Тағдыр тағылымы (естеліктер). Алматы: Рауан, 1996. 192 б.
- Ислам в СССР, 1983 — *Ислам в СССР.* Особенности процесса секуляризации в республиках советского Востока: монография // А. И. Абдусамедов, И. Ш. Алискеров и др. Отв. ред.: Э.Г. Филимонов. Москва: Мысль, 1983. 173 с.
- Ислам и советское государство, 2010 — *Ислам и советское государство (1917–1936).* Сборник документов. Выпуск 2. Составитель: Д.Ю. Арапов. Москва: Издательский дом Марджани, 2010. 209 с.
- Ислам и советское государство, 2011 — *Ислам и советское государство (1944-1990).* Сборник документов. Выпуск 3. Составитель: Д.Ю. Арапов. Москва: Издательский дом Марджани, 2011. 528 с.
- Кеңес өкіметінің дін саясаты..., 2022 — *Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандар.* Құжаттар мен мақалалар жинағы. Жауапты редактор: Кенжетай Д. Алматы: Арыс, 2022. 184 б.
- Массон, 1930 — *Массон М.Е.* Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Ташкент: Типо-Лит, 1930. 25 с.
- Муминов и др., 2017 — *Муминов А.К., Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.К., Кенжетайев Д.Т., Кабылова А.С., Утепбергенова У.А., Айбасов А.А.* Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Ясави. Астана: Мастер ПО ЖШС, 2017. 216 с.
- Мухаметшин и др., 2013 — *Мухаметшин Ф.М., Абашин С.Н., Арапов Д.Ю., Бабаджанов Б.М., Германов В.А., Иванов В.А., Шигабдинов Р.Н.* Россия - Средняя Азия: Политика и ислам в конце XVIII - начале XXI века. Москва: Издательство Московского университета, 2013. 480 с.
- Нұртазина, 2008 — *Нұртазина Н.* Исламға қарсы шабуыл: Кеңес өкіметінің Қазақстанда жүргізген дінге қарсы саясаты (XX ғасырдың 20-40-шы жылдары). Алматы: Қазақ Университеті, 2008. 35 б.
- Преодолевая религиозное .., 1990 — *Преодолевая религиозное влияние ислама:* Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Казахстан, 1990, 256 с.

Свод памятников, 1994 — *Свод памятников истории и культуры Казахстана: Южно-Казахстанская область*. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. 368 с.

Юсупов, 2008 — *Юсупов Р.М. Узбекистонда XX асрнинг 40-80 йилларида мусулмон диний ташкилотлари ва уламолар фаолияти (МДА маълумотлари асосида)*. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. Андижон, 2008. 163 с.

Muminov, 2013 — *Muminov A. Sacred Places In Central Asia: Attempts At Their Historical and Theological Interpretation*. / Shinmen Yasushi, Sawada Minoru and Waite Edmund (Eds). Muslim Saints and Mausoleums in Central Asia and Xinjiang. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 2013. Pp. 27-36.

Privratsky, 1998 — *Privratsky B.G. Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*. PhD dissertation. Knoxville: University of Tennessee, 1998. 492 p.

Sartori, Babajanov, 2019 — *Sartori P., Babajanov B. Being Soviet, Muslim, Modernist, and Fundamentalist in 1950s Central Asia*. // Journal of the Economic and Social History of the Orient, 62, 2019. Pp. 108-165.

Tasar, 2017 — *Tasar E. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991*. New York: Oxford University Press, 2017. 432 p.

Zholdassuly, 2020 — *Zholdassuly T. Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği* // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 2020. Pp. 531-556.

Zholdassuly, 2023 — *Zholdassuly T. Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare*. Ankara: Hitabevi, 2023. 336 p.

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 — *Zholdassuly T., Baizhanova G. Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği* // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Yaz, 2022. Sayı 102. Pp. 193-210.

References

Abashin, 2006 — *Abashin S.N. Ishan [Ishan]* // Islam na territorii byvshei Rossijskoï imperii: enciklopedicheskij slovar. Tom 1. Moskva: Vostochnaya literatura, 2006. Pp. 164-166. (In Russ.).

Alimov, 2019 — *Alimov Zh. Kesene ushin kures: Estelikter men makalalar [The Struggle for the Tomb: Memoirs and Articles]*. Almaty: Orhon, 2019. 140 p. (In Kaz.).

Babahanov, 1999 — *Babahanov Sh. Muftii Ziyauddin ibn Eshon Babahan. Zhizn' deyatel'nost' [Mufti Ziyauddin ibn Eshon Babakhan. Life activity]*. Tashkent: Uzbekiston millij enciklopediyasi, 1999. 351 p. (In Russ.).

Dastanov, 1967 — *Dastanov O. "Aulieli" zherler turaly shyndyk [The truth about "holy" places]*. Almaty: Kazakstan, 1967. 80 p. (In Kaz.).

Gylmani, 2013 — *Gylmani S. Zamanamyzda bolgan gulamalardyn gumyr tarihtary [Life stories of contemporary scholars]*. I tom. Zhauapty shygarushylar: A.K. Muminov, A. J. Frank. Almaty: Dajk-Press, 2013. 576 p. (In Kaz.).

Islam i sovetskoe gosudarstvo, 2010 — *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1917–1936)* [Islam and the Soviet State (1917–1936)]. Sbornik dokumentov. Vol. 2. Moskva: Izdatel'skij dom Mardzhani, 2010. 209 p. (In Russ.).

Islam i sovetskoe gosudarstvo, 2011 — *Islam i sovetskoe gosudarstvo (1944-1990)* [Islam and the Soviet State (1944-1990)]. Sbornik dokumentov. Vol. 3. Moskva: Izdatel'skij dom Mardzhani, 2011. 528 p. (In Russ.).

Islam v SSSR, 1983 — *Islam v SSSR. Osobennosti processa sekulyarizacii v respublikah sovetskogo Vostoka [Islam in the USSR. Features of the process of secularization in the republics of the Soviet East]: monografiya / A. I. Abdusamedov, I. SH. Aliskerov [i dr.]; otv. red. E. G. Filimonov*. Moskva: Mysl', 1983. 173 p. (In Russ.).

Kenes okimetinin din sayasaty, 2022 — *Kenes okimetinin din sayasaty zhane dini sebeptermen kugyndalgandar [The religious policy of the Soviet government and those persecuted for religious reasons]*. Kuzhattar men makalalar zhinagy. Almaty: Arys, 2022. 184 p. (In Kaz.).

Masson, 1930 — *Masson M.E. Mavzolei Hodzha Ahmeda Yasevi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasevi]*. Tashkent: Tipo-Lit, 1930. 25 p. (In Russ.).

Muhametshin et al., 2013 — *Muhametshin F.M., Abashin S.N., Arapov D.YU., Babadzhanov B.M., Germanov V.A., Ivanov V.A., SHigabdinov R.N. Rossiya — Srednyaya Aziya: Politika i islam v konce XVIII - nachale XXI veka [Russia - Central Asia: Politics and Islam at the end of the 18th - beginning of the 21st century]*. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 2013. 480 p. (In Russ.).

Muminov et al., 2017 — *Muminov A.K. Muminov A.K., Kumekov B.E., Sultonov U.A., SHuhovcov V.K., Kenzhetaev D.T., Kabylova A.S., Utepbergenova U.A., Ajbosov A.A. Istoricheskie dokumenty mavzoleya Hodzha Ahmada Yasavi [Historical documents of the mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi]*. Astana: Master PO ZHSHS, 2017. 216 p. (In Russ.).

Muminov, 2013 — *Muminov A. Sacred Places In Central Asia: Attempts At Their Historical And Theological Interpretation* // Shinmen Yasushi, Sawada Minoru and Waite Edmund (Eds). Muslim Saints and Mausoleums in Central Asia and Xinjiang. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 2013. Pp. 27-36.

Nurtazina, 2008 — *Nurtazina N.* Islamga karsy shabuyl: Kenes okimetinin Kazakstanda zhurgizgen dinge karsy sayasaty (XX gasyrdyn 20-40-shy zhyldary) [Attack on Islam: the anti-religious policy of the Soviet government in Kazakhstan (20s-40s of the 20th century)]. Almaty: Kazak Universiteti, 2008. 35 p. (In Kaz.).

Preodolevaya religioznoe..., 1990 — *Preodolevaya religioznoe* vliyanie islama [Overcoming the religious influence of Islam]: Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Kazahstan, 1990, 256 p. (In Russ.).

Privratsky, 1998 — *Privratsky B.G.* Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. PhD dissertation. Knoxville: University of Tennessee, 1998. 492 p.

Sartori, Babajanov, 2019 — *Sartori P., Babajanov B.* Being Soviet, Muslim, Modernist and Fundamentalist in 1950s Central Asia. // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 019. Pp. 108-165.

Svod pamyatnikov, 1994 — *Svod pamyatnikov* istorii i kul'tury Kazahstana: YUzhno-Kazahstanskaya oblast' [Collection of historical and cultural monuments of Kazakhstan: South Kazakhstan region]. Almaty: Kazak enciklopediyasy, 1994. 368 p. (In Russ.).

Tasar, 2017 — *Tasar E.* The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991. New York: Oxford University Press, 2017. 432 p.

Yolgin, 2013 — *Yolgin Yu.A.* Arheologicheskie i istoriko-arhitekturnye issledovaniya mavzoleya Hodzhi Ahmeda Yasavi: Vtoraya polovina XIX v. – seredina 1950-h godov [Archaeological and historical-architectural studies of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi: Second half of the 19th century. – mid-1950s]: (Ocherki i materialy). Almaty: Gylymi kazyna, 2013. 225 p. (In Russ.).

Yusupov, 2008 — *Yusupov R.M.* Uzbekistonda XX asrning 40-80 jillarida musulmon dinij tashkilotlari va ulamolar faoliyati (MDA ma"lumotlari asosida) [Activities of Muslim religious organizations and scholars in Uzbekistan in the 40s-80s of the 20th century (based on MDA data)]. Tarih fanlari nomzodi ilmiy darazhasini olish uchun dissertatsiya. Andizhon, 2008. 163 p. (In Uzb.).

Zhanibekov, 1996 — *Zhanibekov O.* Tagdyr tagylymy (estelikter) [Lesson of Destiny (Memories)]. Almaty: Rauan, 1996. 192 p. (In Kaz.).

Zholdassuly, 2020 — *Zholdassuly T.* Sovyet Kazakistan'ında İslama Yönelik Bir Uygulama: Militan Tanrısızlar Birliği [A Practice Against Islam in the Soviet Kazakhstan: The League of Militant Atheists] // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 96 (2020), Pp. 531-556 (In Turk.).

Zholdassuly, 2023 — *Zholdassuly T.* Sovyetler'in İslam Siyaseti ve Orta Asya'da Dini İdare [Soviet Islamic Policy and Religious Administration in Central Asia]. Ankara: Hitabevi, 2023, 336 s. (In Turk.).

Zholdassuly, Baizhanova, 2022 — *Zholdassuly T., Baizhanova G.* Sovyetler'in Kutsal Yerlere Karşı Politikası: Ahmet Yesevi Türbesi Örneği [Soviet Policy Against Sacred Places: The Example of Ahmad al-Yasawi Tomb] // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz 2022/Sayı 102, 2022 Pp. 193-210 (In Turk.).

ОТАН ТАРИХЫ. 2024 № 27 (2)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ. 2024. № 27 (2)

МЕТОДОЛОГИЯ / METHODOLOGY

Смағұлов О., Смағұлова А.

ҚАЗАҚСТАН – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ 50-ҒАСЫРЛЫҚ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ.....284

ТАРИХ / HISTORY / ИСТОРИЯ

Әбсадық А. А., Исенов Ө. И.

ӘБІЛҚАЙЫР (1693 - 1748) ТУРАЛЫ ТАРИХИ АҢЫЗДАР:
«ХАН СҮЙЕГІ» ҚОРЫМЫ, ҚАРАҚҰМ ҚҰРЫЛТАЙЫ.....301

Аманова М.И.

ТРАДИЦИЯ 和亲 (ХЭЦИНЬ): ДИНАСТИЧЕСКИЕ БРАКИ МЕЖДУ КИТАЕМ И ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ СУЙ.....317

Жолдасұлы Т., Байжанова Г.Н.

СОВЕТТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ҚАСИЕТТІ ЖЕРЛЕР:
АТЕИСТІК ШАБУҢАЛ МЕН ҮГІТ-НАСИХАТ.....328

Қамбарбекова Ф.Ә.

«ТАРИХ-И МУҒУЛ» ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ.....347

Қанаатов Е.Е. (Узбекистан)

ДӘУКЕСКЕН (УЭЗІР) ҚАЛАСЫ 361

Қапбаров Г.Ш., Гюндозду А., Шашаева Г.К.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІНІҢ
ДИНАМИКАСЫ (1991-2023 жж.).....376

Кванбау О. (Турция)

KEY CONCEPTS OF THE MEIJI PERIOD IN GENRO COUNCIL
STUDIES (LATE XIXth CENTURY).....389

Munai Ye. (КНР), Abdilashim D. (Япония)

RESEARCH ON THE NOBLE TITLES IN ÖTÄMIŞ HÄJĪ'S ĞINGİZ-NĀMA.....403

Оралова А.А., Қабылдинов З.Е.

ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАСЫ.....413

Ошан Ж., Борбасов С. М., Оралова А.А.

ДЖУНГАРСКИЙ НОЙОН АМУРСАНА, КАЗАХСКИЙ ХАН АБЫЛАЙ И
КОЖАБЕРГЕН БАТЫР.....432

Saktajanova Z.G., Baigozhina G.M.

CONSTRUCTING THE NATIONAL IDENTITY OF KAZAKHS IN LITERARY
WORKS OF HISTORICAL GENRE IN THE 1960-1970s.....450

Sheriyazdanov B.R., Akanov K.G.

KOREANS DEPORTED TO KAZAKHSTAN: HISTORICAL MEMORY
AND EXPERIENCE OF ADAPTATION.....466

Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh.Ye., Medeubayev Ye.I.

DEVELOPMENT OF BIOGRAPHICAL RESEARCH AS A FACTOR
OF CONCEIVING NATIONAL IDENTITY.....481

Торайгыров Е.М.

ВОПРОС О ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ИРТЫШСКОЙ ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ
ПОЛОСЫ (XIX – НАЧАЛО XX В.).....493

АРХЕОЛОГИЯ / ЭПИГРАФИКА

Мүминов Ә.Қ. (Турция), Медерова Д.Е., Дүйсенов Б.Д.

«АБАТ-БАЙТАҚ» ҚОРЫМЫНЫҢ АРАБЖАЗУЛЫ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ
ЕСКЕРТКІШТЕРІ – АЛТЫН ОРДА КЕЗЕҢІНЕН KEЙІНГІ ҚОҒАМНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....514

Бекзатқызы И.

ОЙКОНИМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ:
ФОРМИРОВАНИЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ.....529

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.
